

ВЕСШ

НАЦЫЯНАЛЬнай
АКАДЭМІІ НАВУК БЕЛАРУСІ

Серыя
гуманітарных
навук
№ 4

АСОБНЫ АДЫТАК

1999

АГЛЯДЫ

УДК 151.7

М. Ф. БАКУНОВІЧ

СУАДНОСІНЫ МАТЫВАЎ І МЭТ У СІСТЭМЕ САМАРЭГУЛЯЦЫІ

Даследаванне суб'ектнасці чалавека на розных этапах развіцця, яго самаактуалізацыі і самарэалізацыі ў розных сферах дзейнасці (вучэбнай, працоўнай, у працэсе гульні і зносін) абумоўлівае цікавасць да праблем рэгуляцыі і самарэгуляцыі. Працэсы рэгуляцыі разам з працэсамі адлюстравання дазваляюць чалавеку арганізоўваць узаемдзеянне ў навакольным асяроддзем, адаптавацца да біялагічных і сацыяльных умоў, актыўна развівацца як асобе.

Дзейнасць як асобая форма актыўнасці дазваляе чалавеку улаўляць сябе, сваё ўласнае быццё ў рэчаіснасці, інакш, праяўляць сваю суб'ектнасць [15].

Праблема суб'ектыўнай актыўнасці, уласобле я ў асноўны прынцып «чалавек — суб'ект дзейнасці», атрымала абгрунтаванне ў працах амерыканскіх псіхолагаў С. Л. Рубінштэйна, Б. Г. Анан'ева, К. А. Абульханавай-Слаўскай, А. В. Бушлінскага, В. А. Пятроўскага, В. І. Слабодчыкава. Прынцып суб'екта дзейнасці дае магчымасць раскрыць дыялектыку зменлівага і стабільнага, тыповага і індывідуальнага ў суб'екце. Псіхічная рэгуляцыя, калі разглядаюць яе ў кантэксце якасцей суб'екта дзейнасці, выходзіць за межы традыцыйнага разумення сувязі адлюстраванага і рэальнага, адлюстравання і дзяння. Тэорыя псіхічнай рэгуляцыі, звязаная з прынцыпам суб'екта дзейнасці, праўтвараецца ў тэорыю самарэгуляцыі.

Унікальнасць адвольнай уладомленасці суб'ектыўнай самарэгуляцыі чалавека абумоўлена складанасцю яго арганізацыі. Толькі з'яўляючыся суб'ектам дзейнасці, чалавек здольны пераўтвараць і сябе, і навакольнае свец. Такім чынам, паняцце «суб'ект» змяшчае ў сабе актыўнасць, дзейнасць чалавека ў працэсе арганізацыі адносін з навакольным асяроддзем, у працэсе самарэгуляцыі жыццядзейнасці. Яна ўяўляе «сістэмна-арганізаваны працэс унутранай псіхічнай актыўнасці чалавека ў інтэлектуальнай, пабудове, падтрымцы і кіраванню рознымі відамі і формамі адвольнай актыўнасці, непасрэдна рэалізуючай дасягненне мэт, якія прымаюцца чалавекам» [6, с. 6].

Псіхалагічная навука заапазіла пэўны матэрыял аб асаблівасцях псіхічнай самарэгуляцыі (В. Бернар, І. М. Сечан, П. К. Анохін, Н. А. Бернштэйн, С. Л. Рубінштэйн, Б. Г. Анан'еў, А. А. Канопкін, К. А. Абульханова-Слаўская, А. А. Файзулаеў і інш.). У сучаснай псіхалагічнай навуцы няма адзінай думкі ў разуменні сутнасці і абгрунтаванні зместу працэсу самарэгуляцыі. Найбольш распаўсюджаным з'яўляецца паняцце, выказанае Г. С. Нікіфаравым, які выдзяляе псіхічную самарэгуляцыю як «свядомыя ўздзеянні чалавека на ўласцівыя яму псіхчныя з'явы (працэсы, якасці, стан), выкананую ім дзейнасць, уласныя паводзіны з мэтай падтрымкі захавання) або змянення характару іх функцыянавання» [14, с. 17]. Аднак гэта паняцце толькі ў агульных рысах адлюстроўвае спецыфіку працэсу самарэгуляцыі і разнастайнасць даследаванняў у дадзенай сферы. Аналіз літаратуры па названай праблеме паказвае, што вывучэнне самарэгуляцыі ў айчынай і замежнай псіхалогіі мае пераважна вузкафункцыйна-цільную накіраванасць. У сувязі з чым існуе неабходнасць пазнання асноў сістэмы самарэгуляцыі. Таму акцэнт зроблены на даследаванні суадносін матываў і мэт як асноўных кампанентаў самарэгуляцыі.

Адным з вядучых метадалагічных прынцыпаў, які актыўна выкарыстоўваецца ў сучаснай псіхалогіі, з'яўляецца сістэмны падыход. Менавіта сістэмны падыход у адрозненне ад механістычнага ўяўляе сабой дакладна-навуковую метадалогію пазнання складаных аб'ектаў, да якіх належыць і самарэгуляцыя. Выбар сістэмнага падыходу ў якасці асноўнага ў працэсе вы-

вучэння рэгулярных механізмаў псіхікі чалавека абгрунтаваны ў працах І. М. Сечанава, П. К. Анохіна, А. А. Канопкіна, А. М. Волкава, А. А. Файзулаева і інш. Спецыфіка яго заключаена ў прынцыпах «... цэласнасці, адпаведнасці структур, іерархічнай арганізацыі, кіравання, мэтазгоднасці, самаарганізацыі» [3, с. 122—123], што дазваляе разглядаць структуру самарэгуляцыі як сістэму, якая ўяўляе сабой сукупнасць кампанентаў, якія ўзаемадзейнічаюць. Аніліз суадносін кампанентаў, іх рэгулюючых функцый і дынамікі дапамагае выявіць асаблівасці ўнутранай будовы, адлюстравашь спецыфіку функцыянавання і развіцця сістэмы самарэгуляцыі.

У артыкуле мы абапіраемся на абгрунтаванае А. А. Канопкіным «канкрэтнае і рэтычнае ўяўленне аб самарэгуляцыі як аб сістэмна-арганізаваным працэсе, які мае якасць мернай ўнутраную структуру». Дзейсны характар сістэмы ўсвядомленага рэгулявання дзейнасці забяспечвае ўзгодненае функцыянаванне наступных звёнаў: «прынятай суб'ектам мэты дзейнасці, суб'ектыўнай мадэлі значных умоў дзейнасці, праграмы ўласна выкананых дзейняў, сістэмы крытэрыяў паспяховасці дзейнасці, інфармацыі аб рэальна дасягнутых выніках працэнні аб карэкцыйных сістэмы» [5, с. 205].

Цэнтрам працэсу ўсвядомленага рэгулявання з'яўляецца мэта дзейнасці. Яна можа быць прынята суб'ектам або сфармулявана ім самім. Мэта як звяно сістэмы самарэгуляцыі выконвае агульную сувязную і арганізуючую функцыю і ўвасабляе імкненне чалавека дасягнуць вызначанага. Яна з'яўляецца спецыфічнай формай поіхічнага адлюстравання і ўзнікае пры пераходзе ад прыстасаванай дзейнасці жывёлы да актыўнага ўсвядомленай дзейнасці чалавека.

Традыцыйнае разуменне катэгорыі «мэта» (усвядомленая ініцыятыва будучай дзейнасці) знаходзіцца ў аснове нашага даследавання. Мэта дзейнасці злучае аспект і суб'ект, узгаджае навакольны свет з пазіцыі сістэмы патрэбнасцей, вартасцей, вольты канкрэтнай асобы. «Мэта, з аднаго боку, з'яўляецца адлюстраваннем жаданага будучага, гэта значыць усвядомленага прадмета патрэбнасці, з другога боку, мэта — гэта ўведамленне аб'ектыўнай магчымасці дзейнасці і яе прадбачаных вынікаў» [11, с. 25]. Значнасць катэгорыі «мэта» тлумачыць спецыфіку яе функцыянальнай нагрукі. Асноўная функцыя — функцыя рэгуляцыі, якая вызначае працэс ажыццяўлення дзейнасці, кіравання ёю на моманту рэалізацыі мэты [4, 9, 14, 20]. Накіравальная функцыя забяспечвае логіку ажыццяўлення дзейнасці, шлях яе развіцця [3, 9, 10]. Прагнастычная функцыя заключаецца ў вобразным прадбачанні вынікаў дзейнасці [10]. Функцыя інтэграцыі мае сваё выражэнне ў аб'яднанні асобных дзейняў мэтанакіраванага працэсу ў адзінае цэлае, у сістэму [9]. У кім чынам, шматфункцыянальнасць катэгорыі «мэта» абумоўлівае ўключэнне яе ў асноўнага кампанента ў структуру самарэгуляцыі.

Аналіз гэтай катэгорыі ў поіхіалагічнай навуцы не абмяжоўваецца тлумачэннем яе сутнасці і асаблівасцей функцыянавання. Вылучэнне рэальнай дзейнасці вызначае неабходнасць вывучэння працэсаў мэтаўтварэння: пастаноўкі, фармулявання мэт дзейнасці. Здоўнасць стварэнне мэты самастойна характарызуе чалавека як суб'екта дзейнасці і суб'екта працэсу самарэгуляцыі. У рэальнай дзейнасці суб'екта працэс самастойнай пастаноўкі мэты не можа быць даследаваны аўтаномна ад іншых псіхічных феноменаў. Сістэмны падыход вызначае неабходнасць аналізу мэты ў сувязі з патрэбнасцямі і матывамі.

Патрэбнасці з'яўляюцца энергетычнай крыніцай актыўнасці і забяспечваюць чалавеку падтрымку жаданай ажыццяўлення дзейнасці. Патрэбнасці ўяўляюць сабой агульную накіраванасць актыўнасці чалавека, таму што «ў самім патрэбнасцям стане прадмет задавальнення патрэбнасці і адпаведна не запісаны» [18, с. 225]. В. І. Слабодчыкаў ахарактарызаваў патрэбнасць як патрэбу ў чымсьці будзь і выказаў меркаванне, што «гэта стан чалавека, які складаецца з патрэбы ў аб'ектах, неабходных для яго існавання» [18, с. 225]. Менавіта патрэбнасці вызначаюць характарыстыкі матываў і мэт.

Універсальнасць псіхалагічных тэорый, канцэпцый і напрамкаў абумоўлівае разнастайнасць значэння катэгорыі «матыў». Многазначнасць і супярэчлівасць разумення катэгорыі «матыў» знаходзіць адлюстраванне ў вызначэнні асаблівасцей яго функцыянавання. У айчыннай псіхалогіі робіцца акцэнт на функцыі пабуджэння, надання накіраванасці дзейнасці, сэнсаўтваральнай [19] і рэгулятыўнай функцыі [7]. У задачу нашага даследавання не ўваходзіць крытычны аналіз існуючых поглядаў на сутнасць і функцыянальныя асаблівасці матыву. Мяркуюцца, што матыв пабуджае чалавека ажыццяўляць дзейнасць і надае дзейнасці асэнсаванасць.

Працэс мэтаўтварэння і працэс самарэгуляцыі пачынаюцца з моманту ўсвядомлення чалавекам недастатковасці, патрэбы, выражанай у форме патрэбнасці. Матывацыя пабуджае яго імкнуцца да задавальнення патрэбнасці, канкрэтызаванай у форме мэты. Гэтыя псіхічныя феномены (патрэбнасць, матыв, матывацыя) утвараюць аснову для фарміравання мэты і дасягнення. Палажэнне аб сістэмнасці псіхічных працэсаў, рэальная дзейнасць вызначаюць даследаванне працэсу самарэгуляцыі пры дапамозе вывучэння суадносін «матыў—мэта».

Праблема суадносін матываў і мэт атрымала абгрунтаванне ў працах А. М. Лявонц'ева, выкананых у рэчышчы тэорыі дзейнасці [8, 9]. Дзейнасць уяўляе сабой функцыянальную сістэму з узроўневай будовай. Псіхалагічныя ўтварэнні, якія састаўляюць структуру дзейнасці, суразмерныя адно аднаму. Выдзяленне мэт у якасці адзінак аналізу дзейнасці выклікае расчэпленне «некалі злітых паміж сабой у матыве функцый. Функцыя пабуджэння, безумоўна, поўнаасцю захоўваецца за матывам. Іншая справа—функцыя накіравання: дзеянні, якія ажыццяўляюць дзейнасць, пабуджаюцца яе матывам, але з'яўляюцца накіраванымі на мэт» [9, с. 104]. А. М. Лявонц'еў сцвярджае, што матывы і мэты ў выніку адрознення пэўнага роду першапачаткова не супадаюць у структуры дзейнасці. Супадзенне матываў і мэт ажыццяўляецца ў выніку ўсведамлення матываў, што ператварае іх у матывы—мэты або ў вынік «набыцця мэтаў самастойнай пабуджалнай сілы (зрух матыву на мэт)» [9, с. 104].

Працэс усведамлення матываў звязаны з «працэсам аналізу дзейнасці, яе дыягнікі» [9, с. 213]. Усведамленне матываў ёсць з'ява другасная, якая ўзнікае «на ўзроўні асобы і застаецца ўзнаўляецца ў працэсе яе развіцця» [9, с. 214]. Зрух матыву на мэт ажыццяўляецца ў выніку пераўтварэнняў у суадносінах дзеянне—дзейнасць. Працэс зруху матыву на мэт назіраецца ў сітуацыях, калі наяўны, рэальны вынік дзеяння перавышае па значнасці пэўнае дзеянне перастае кола дзейнасці, у якой рэалізуецца і ператвараецца ў дзейнасць. Там ім чынам, мэта набывае пабуджалную сілу і пераўтвараецца ва ўсвядомлены матыв.

Праблема суадносін матываў і мэт, паказаная А. М. Лявонц'евым, была пачыла спецыфіку шэрагу даследаванняў. Так, Н. І. Няпомняшчая ў працэсе эксперыментальнага вывучэння структуры адвольнасці ў дзяцей дашкольнага ўзросту выявіла наступныя адносіны матыву і мэты: мэта можа адносіцца да матыву як прамежкавы вынік дасягнення канчатковага; дасягненне некаторай мэты з'яўляецца ўмовай для наступнай дзейнасці; мэт і мэты могуць супадаць [13].

В. С. Мерлін выдзеліў пэўныя заканамернасці ў дзяленні матывы—мэта: 1) чым больш ясна ўсведамляецца мэта, тым больш актыўны матыв; 2) чым больш моцны матыв, тым вышэй суб'ектыўная верагоднасць мэты; 3) пры набліжэнні да мэты актыўнасць матыву павялічваецца [12].

У працах А. К. Ціхамірава і яго супрацоўнікаў выяўляецца ўзаемазалежнасць матываў асобы і працэсаў утварэння, прыняцця і дасягнення мэты. Вынікі даследаванняў пацвярджаюць наяўнасць суадносін матывы—мэта ў працэсе мэтаўтварэння (пераўтварэнне пабочнага выніку дзеяння ў мэт на аснове ўсведамлення сувязі з матывам; выдзяленне прамежкавых мэт; пераход ад папярэдніх мэт да канчатковых і г. д.) і дазваляюць зрабіць вывад аб уплыве матываў на павелічэнне колькасці новых мэт на працэс фармулявання агульных і канкрэтных мэт [16].

Эксперыментальнаму вывучэнню працэсу матываў і мэтаўтварэння прысвечана праца [1]. У працэсе даследаванняў утары вывучаюць узаемаўплыў матываў вучэбнай дзейнасці на відавыя асаблівасці і механізм мэтаўтварэння. Выкарыстанне ў эксперыменце праектыўнай метадыкі дало магчымасць атрымаць вербальнае выражэнне разнастайных мэт; дадатковы дыягнастычны інструментарый сапраўды сапраўды вызначэнню ўзаемазвязі мэт з матывамі, узроўнем дамаганняў, самаацэнкі студэнтаў [1].

У сучасны момант актыўна вывучаюцца розныя псіхічныя фактары, якія ўплываюць на эфектыўнасць працэсу рэгуляцыі дзейнасці. Значэнне мэты як звяна сістэмы свядомага рэгулявання цяжка праацэнаваць. У працэсе самарэгуляцыі дзейнасці мэта выконвае, па-першае, прагнастычную функцыю (прадугадванне чаканых вынікаў); па-другое, функцыю інтэграцыі (аб'яднанне звенаў сістэмы); па-трэцяе, накіравальную (фарміраванне працэсу самарэгуляцыі як «вектарнага ўтварэння») [5, с. 205] і, па-чацвёртае, функцыю рэгуляцыі (кіраванне працэсам самарэгуляцыі на шляху рэалізацыі мэты).

А. А. Канюкін, разглядаючы праблему ўсвядомленага, адвольнага рэгулявання сэнсаматэрыяльнай дзейнасці, сцвярджаў пра неабходнасць суб'ектыўнага разумення чалавекам мэты дзейнасці («працэсе яе прыняцця») [5].

У даследаванні Р. Бажынавай і А. Велічова вызначаны ўплыў матываў на працэс утварэння мэты. Разам з тым выяўлены тры тыпы матываў: 1) знешняя, якая абумоўлівае ўтварэнне прыватных мэт з нізкім узроўнем цяжкасці і большай магчымасцю поспеху; 2) унутраная, якая вызначае ўдзел асобы ў працэсе дзейнасці; 3) матывацыя, накіраваная на пошукі ідэнтычнасці Я, развіццё сацыяльнага самавызначэння асобы і фарміраванне ініцыятыўных мэт [2].

Значэнне суадносін матывы—мэта ў структуры дзейнасці адзначана таксама ў працах С. Л. Рубінштэйна, Б. Ф. Ломава, Г. С. Нікіфарова, Л. І. Анцыферавай, А. М. Волкава, Т. Д. Багданавай і інш. Аналіз літаратуры дазваляе зрабіць вывад, што праблема суадносін матываў і мэт абазначана і пэўным чынам прапрацавана ў навуковых даследаваннях. Вывучэнне ж суадносін матывы—мэта ў сістэме самарэгуляцыі з'яўляецца актуальным для вызначэння эфектыўнасці сістэмы і крытэрыяў узроставага развіцця.

У працах В. Н. Пушкіна [17], А. К. Ціхамірава [16], Б. С. Украінцава [20], прысвечаных даследаванню дынамікі і заканамернасцей мэтаўтварэння, выяўлена значэнне мэты ў структуры і рэгуляцыі дзейнасці. Але ўсведамленне функцыянальнай нагрузкі мэты ў працэсе дзейнасці і ў працэсе самарэгуляцыі прывяло некаторых даследчыкаў да тэарэтычнага растварэння ўсіх кампанентаў самарэгуляцыі ў нейкім усёахопным мэтавызначэнні (гаворка, хутчэй за ўсё, ідзе пра працэс мэтаўтварэння. — М. Б.), які ўключае ў сябе адлюстраванне шляхоў і спосабаў яе задавальнення (планаванне, праграмаванне дзеянняў), адлюстраванне прамежкавых і канчатковых вынікаў як прамых і пабочных вынікаў дзейнасці [16, с. 23].

На нашу думку, мэта з'яўляецца цэнтральным і значным звяном сістэмы самарэгуляцыі дзейнасці. Рэальнасць яе дасягнення магчыма ў тым выпадку, калі яна самастойна сфармулявана суб'ектам на аснове ўсвядомленага матыву, канкрэтызавана і ўключана ў іерархію мэтай. Мэта дзейнасці, якую суб'ект сфармулёваў у выніку ўсвядомлення матыву, першапачаткова з'яўляецца агульнай, аддаленай у перспектыве часу. Яе дасягненне магчыма ў працэсе ажыццяўлення асобных дзеянняў, кожнае з якіх звязана з прамежкавай канкрэтнай мэтай. «Мэта (з вялікай літары) крысталізуецца ў мностве «прамежкавых мэт», кожная з якіх з'яўляецца толькі сродкам ажыццяўлення вышэйназваных мэт ці вышэйстаячых» [15, с. 23].

Канкрэтная мэта, як правіла, абмежавана, з аднаго боку, рэальнай сітуацыяй, а з другога — агульнай мэтай, вынікам дзейнасці. Таму ў фармулёўцы канкрэтнай мэты павінны прысутнічаць сродкі рэалізацыі ці спосабы яе дасягнення (аперацыі і кампаненты). «Мэта, пазбаўленая сродкаў рэалізацыі, з'яўляецца абстракцыяй, няпэўным значэннем, няздольным выклікаць канкрэтнае дзеянне» [11, с. 13]. Такім чынам, ступень дасягнення мэты залежыць ад усвядомлення матыву, ад суб'ектыўнай актыўнасці чалавека ў працэсе астаноўкі мэты, ад дакладнасці канкрэтных мэт і іх прадуманасці, паслядоўнасці (іерархіі).

Сістэма самарэгуляцыі дзейнасці пры выкананні вынік сказаў пра з'яўляецца тым рэальным механізмам, які вызначае дасягненне мэты. Здольнасць чалавека самастойна ствараць мэты сведчыць пра яго жаданне і ўменне рэгуляваць сваю дзейнасць у адпаведнасці з неабходнасцю.

Уступ

In the article the elaboration of motives and purposes correlation problems in psychological science is considered. At the same time the necessity of investigation of motives and purposes in the system of self-regulation is substantiated.

Літаратура

1. Бибрих Р. Р., Васильев И. А. Особенности мотивации и целеобразования в учебной деятельности студентов младших курсов // Вестник Московского университета. 1987. № 2. С. 20—30.
2. Божина Р., Величко А. Личностные и ситуационные детерминанты целеобразования // Актуальные вопросы психологии личности. М., 1988. С. 197—215.
3. Волков А. М., Мухомедов Г. С., Солнцева Ю. А. Деятельность: структура и регуляция. Психологический анализ. М., 1987. С. 2—22.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6 т. М., 1983.
5. Конопкин О. А. Психологические механизмы регуляции деятельности. М., 1980. С. 225.
6. Конопкин О. А. Психологическая саморегуляция произвольной активности человека // Вопросы психологии. 1991. № 1. С. 75—100.
7. Лазаускас Ю. Ю. Регуляторная роль мотивации // Мотивация жизнедеятельности студента. Каунас, 1971. С. 12—23.
8. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1972. С. 182.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. М., 1977. С. 304.
10. Томов Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности. М., 1980. С. 279.
11. Мартынюк И. О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования. Киев, 1979. С. 1—4.
12. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека (Учебное пособие для спецкурса). Пермь, 1971. С. 20.
13. Непомнящая Н. И. Структура произвольной деятельности у детей дошкольного возраста // Развитие познавательных и волевых процессов у дошкольников. М., 1965. С. 396—419.
14. Никифоров Г. С. Самоконтроль человека. Л., 1989. С. 192.
15. Петровский В. А. Личность в психологии: категория субъектности. Ростов-на-Дону, 1996. С. 512.
16. Психологические механизмы целеобразования / Отв. ред. О. К. Тихомиров. М., 1977.
17. Пушкин В. Н. Психология и кибернетика. М., 1971. С. 232.
18. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Психология человека. Введение в психологию субъектности. Учебное пособие для вузов. М., 1995. С. 384.
19. Сосновский Б. И. Мотив и смысл. М., 1993.
20. Украинцев Б. С. Самоуправляемые системы и причинность. М., 1972. С. 254.

Беларускі дзяржаўны
педагагічны ўніверсітэт

Паступіў у рэдакцыю
19.05.99